

Tomasz GRODECKI

AUTOR I DATA POWSTANIA *O ROZRÓŻNIENIU MIĘDZY ISTOTĄ A HIPOSTAZĄ* (tzw. *Listu 38 św. Bazylego Wielkiego*)

Św. Grzegorz z Nyssy znany jest nie tylko z dzieł wielkich – zarówno objętościowo, jak i pod względem głębi zawartej w nich teologii – ale również jako autor szeregu drobniejszych pism, poświęconych w większości Trójcy Świętej. Zostały one opublikowane pod wspólnym tytułem *Opera dogmatica minora* jako pierwsza część III tomu krytycznego wydania Friedricha Müllera w serii *Gregorii Nysseni Opera*, zapoczątkowanej przez Wenera Jaegera. Znalazły się w nim przede wszystkim *Ad Ablabium quod non sint tres dei*, *Ad Graecos ex communibus notionibus*, a także *Ad Eustathium de sancta Trinitate* i *Ad Simplicium de fide* oraz wątpliwego autorstwa *Adversus Arium et Sabellium*¹. Nie powinno nas zmylić określenie „drobne pisma” – znaczenie bowiem tych tekstów nie ustępuje większym traktatom, którym zwykle przypisuje się rolę najbardziej autentycznych przekazicieli myśli teologicznej Grzegorza. Mimo skromnej objętości teksty te jako opracowania konkretnych trudności, które często ginęły w większych pismach, pozwalają zapoznać się z poglądami naszego autora na Trójcę Świętą. *Ad Ablabium* jest cytowane przez autorów komentujących teologię Grzegorza niewiele rzadziej niż *Contra Eunomium*², a niemal równie często autorzy piszący o rozwoju dogmatu trynitarnego powołują się na dziełko *Ad Graecos*.

Jednakże *Bibliografia* pism Grzegorza sporządzona przez M. Altenburger i F. Manna zna jeszcze jedno jego drobne pismo dogmatyczne poświęcone Trójcy Świętej, którego w tym tomie zabrakło. Jest nim *De differentia essentiae et hypostaseos (O rozróżnieniu między istotą a hipostazą)*, którego wśród dzieł Grzegorza z Nyssy nie umieszczono z powodu wielowiekowej tradycji, uważającej to pismo za list Bazylego z Cezarei skierowany do niego. Tradycja ta sprawiła, że jako *List 38* dziełko to zostało umieszczone przez Yves Courton-

¹ Por. *Gregorii Nysseni Opera* (=GNO), ed. W. Jaeger, vol. III 1: *Opera dogmatica minora*, ed. F. Mueller, Leiden 1958, 1-85; zob. M. Altenburger – F. Mann, *Bibliographie zu Gregor von Nyssa. Editionen – Übersetzungen – Literatur*, Leiden 1988.

² Por. M.R. Barnes, *Augustine in Contemporary Trinitarian Theology*, „Theological Studies” 56 (1995) 245.

nea w jego krytycznym wydaniu *Listów Bazylego*³ i jako takie znalazło się także w polskim przekładzie W. Krzyżaniaka⁴. O znaczeniu tego pisma dobrze świadczy fakt, że w czasie sporów o obrazy było ono wykorzystywane przez ikonoklastę cesarza Konstantyna V Kopronima⁵, zaś najstarszą jego wersją, jaką dysponujemy, jest syryjskie tłumaczenie, dokonane najprawdopodobniej już w VI wieku, a zachowane w manuskrypcie datowanym na rok 723⁶. Dziełko ważne jest także dlatego, że zawiera syntetyczny wykład dotyczący rozróżnienia zakresu znaczeniowego dwóch kluczowych pojęć kontrowersji trynitarnej IV w. i jako takie stanowi dokument wręcz unikalny niezależnie od tego, na ile zawarte w nim analizy dają się utrzymać również i dziś. Istnieje hipoteza – trudna chyba do zweryfikowania – na mocy której pismo *De differentia essentiae et hypostaseos* mogło być szkicem do *Contra Eunomium*⁷. Jak jednak przedstawia się sprawa autorstwa tego tekstu?

I. AUTORSTWO DE DIFFERENTIA ESSENTIAE ET HYPOSTASEOS

Na pierwszy rzut oka dzieło w ogólnym zarysie bardzo przypomina fragment II księgi *Adversus Eunomium* Bazylego. Sednem wywodów Bazylego jest to, iż różnica imion poszczególnych ludzi nie oznacza posiadania przez nich odmiennych substancji. Kwestia orzekania imienia i substancji to problem dwóch zupełnie odmiennych „poziomów” mówienia o danej rzeczy: substancja odnosi się do „materiału” danej rzeczy, imię (nazwa) do jej cech charakterystycznych. Współistotność oznacza według niego posiadanie wspólnego substratu, na przykład ludzie są sobie współistotni dlatego, że zostali ulepiani z jednej gliny. Mimo takiego rozróżniania tego, do czego odnosi się pojęcie substancji, do czego zaś określenie kogoś przy pomocy imienia, pojęcia οὐσία i ὑπόστασις nie są ostro skonstrastowane, wydają się być jeszcze stosowane zamiennie – dzieło pochodzi najprawdopodobniej z roku 366, zatem ustalenia

³ Saint Basile, *Lettres*, ed. Y. Courtonne, „Les Belles Lettres”, t. I, Paris 1957, 81-92.

⁴ Por. Św. Bazyli Wielki, *Listy*, tłum. W. Krzyżaniak, Warszawa 1979, 73-85.

⁵ Por. Ch. von Schönborn, *La „Lettre 38 de Saint Basile” et le probleme christologique de l’iconoclasme*, „Revue des sciences philosophiques et théologiques” 60(1976) 447. Mimo sugestii zawartej w tytule, Schönborn uznaje Grzegorzowe autorstwo tego pisma.

⁶ Por. C. Moss, *A Syriac Patristic Manuscript*, JTS 30 (1928-29) 250-251; wydania krytycznego tekstu syryjskiego wraz tłumaczeniem angielskim dokonał M.F.G. Parmentier, *Gregory of Nyssa’s „De differentia essentiae et hypostaseos” (CPG 3196) in Syriac Translation*, w: *Studien zu Gregor von Nyssa und der christlichen Spätantike*, hrg. H. Drobner und Ch. Klock, Leiden 1990, 17-55, on też określił datowanie samego przekładu na wiek VI.

⁷ Por. R. Hübner, *Gregor von Nyssa als Verfasser der sog. Ep. 38 des Basiliius. Zum unterschiedlichen Verständnis der ousia bei den kappadokischen Brüdern*, w: *Epektasis. Mélanges patristiques offerts au cardinal Jean Daniélou*, éd. J. Fontaine et Ch. Kannengiesser, Paris 1972, 463-490, spec. 490.

Synodu Wyznawców musiały jeszcze żywo tkwić w świadomości autora – i choć imię oznacza cechę wyróżniającą, cecha ta bynajmniej nie zostaje opatrzona technicznym terminem ὑπόστασις⁸.

Pismo *De differentia essentiae et hypostaseos* nie trudno więc było uznać za dzieło Bazylego, widząc w nim wiele analogii, wręcz zapożyczeń z *Adversus Eunomium*. Tok rozumowania, przykłady, jakimi w zasadniczym wykładzie posługuje się to pismo, są nieomal identyczne. Istnieje jednak kilka znamienych szczegółów, którymi się te dwa dzieła różnią; celem *De differentia essentiae* jest rozróżnienie – możliwie ostre i precyzyjne – zakresu pojęć οὐσία i ὑπόστασις; przypisuje ono jednoznacznie cesze charakterystycznej (rysowi znamiennej przedmiotu) konstytutywność dla hipostazy, a co najważniejsze, ukazuje zupełnie odmienną koncepcję pojęcia οὐσία – nie jest już ona, jak w bazylikańskim *Adversus Eunomium*, „materialnym substratem”, ale określeniem gatunkowym, a współistotność to nie wspólny substrat, lecz wspólnota określenia⁹. Kolejną różnicą jest fakt, że dzieło Bazylego znacznie ostrożniej aplikuje ten model do Boga, mówiąc jedynie w następnym passusie, że imiona Ojca i Syna nie odnoszą się do ich substancji – bezpośrednim celem Bazylego jest raczej dyskusja z Eunomiuszem na polu filologicznym, niż opisywanie wprost sposobu istnienia Boga, co mimo początkowych deklaracji, ograniczających cel dzieła do analiz terminologicznych, wydaje się być przedmiotem pisma *De differentia essentiae et hypostaseos*.

Jest rzeczą pewną, że Grzegorz znał i cenił dzieło Bazylego – fragment, o którym mówimy, umieścił w swoim dziele przeciw Eunomiuszowi. Jednakże cytat ten zawiera jedną, nader poważną korektę: dla Grzegorza οὐσία nie jest „materialnym substratem”¹⁰. Czyż więc odmienne podejście w tych dwóch dziełach do tego samego zagadnienia, i to zagadnienia wręcz fundamentalnego dla problemu, z jakim się one zmagają oraz większa bliskość w tym względzie *De differentia essentiae et hypostaseos* do Grzegorzowego *Contra Eunomium* niż do bazylikańskiego *Adversus Eunomium* nie powinny sugerować podjęcia dokładniejszych badań zmierzających do wyjaśnienia tych trudności?

W wydanej w 1944 r. pracy doktorskiej *Studien zu den Briefen des hl. Basilius Anders Cavallin* zanegował trwającą od lat tradycję przypisującą autorstwo *Listu 38* Bazylemu. Jego argumentacja dotyczyła przede wszystkim stylu, w jakim został on napisany, choć bezpośrednim powodem podjęcia przez niego dociekań w sprawie autorstwa *Listu 38* był nie problem odmienności

⁸ Por. *Adversus Eunomium* II 4.

⁹ Por. *De differentia essentiae et hypostaseos* 2.

¹⁰ Por. *Contra Eunomium* III 5, 21-22; GNO 2, 167-168; zob. D.L. Balas, *The Unity of Human Nature in Basils and Gregory of Nyssas Polemics against Eunomius*, „*Studia Patristica*” 14(1976) 277-279; Balas stawia hipotezę, że Grzegorz wstawia owo οὐ odpowiadając na zarzut Eunomiusza dotyczący materialnych konotacji bazylikańskiego rozumienia ὁμοούσιος oraz nieuprawnionego przejścia od opisu porządku ziemskiego do rzeczywistości inteligibilnych.

w ujmowaniu substancji u Bazylego i jego brata, ale estetyczne obiekty wyrażone przez wydawców *Patrologia Graeca*. Wyliczmy teraz racje, które według Cavallina przemawiają za pochodzeniem omawianego pisma od św. Grzegorza z Nyssy:

Obraz tęczy przedstawiony w 5 rozdziale *De differentia essentiae et hypostaseos* opatrzony jest dokładnym opisem i naukową analizą zjawiska, co jest typowe dla Grzegorza, który zawsze przejawiał duże zainteresowanie dla nauk przyrodniczych. W piśmie tym ponadto 28 razy pojawia się termin λόγος użyty zarówno w sensie ogólnym, jak i na oznaczenie „badania” czy „dociekania”, co także jest cechą pisarstwa Grzegorza. Typowe również dla niego jest częste używanie przysłówków oraz nadawanie nowego sensu starym słowom i tworzenie bardzo złożonych neologizmów – w naszym piśmie znajdziemy dużo słów złożonych za pomocą przedrostka συν-.

Jednocześnie zachodzą duże zbieżności wyrażen teologicznych, szczególnie trynitarnych, z takimi dziełami Grzegorza, jak *Contra Eunomium* i *Adversus Macedonianos*, przy czym sformułowania dotyczące Ducha Świętego są raczej niespotykane u Bazylego i odpowiadają bardziej teologii wyłożonej w innych pismach Grzegorza.

Także długoletnią tradycję rękopiśmienną trudno uznać za przekonującą dowód autorstwa Bazylego, jako że do Corpus Basilianum włączano niekiedy teksty ewidentnie Grzegorzowe, np. *List 16*, który jest zwykłym wypisem z *Contra Eunomium*¹¹.

Do tych argumentów, dotyczących jak widać, rzeczywiście przede wszystkim stylu, możemy ze swej strony dodać, że również wypowiedź Wenera Jaegera, nie dotycząca jednakowoż autorstwa *De differentia* (jak wiemy, nie pojawia się ono w jego *Gregorii Nysseni Opera*), za to omawiająca charakterystyczne cechy pisarstwa Grzegorza, wzmacnia powyższe racje: Jaeger podaje, że taką cechą jest dwojaka argumentacja, oparta z jednej strony na Piśmie św., z drugiej zaś na ogólnie uznanych pojęciach filozoficznych¹²: taką argumentację znajdziemy właśnie w naszym piśmie.

Argumenty Cavallina przyjął i uznał za przekonujące Reinhard Hübner¹³, który jednak dość sceptycznie odniósł się do „wyłącznieści” Grzegorza, jeśli chodzi o zawartą w *De differentia essentiae et hypostaseos* pneumatologię. Główny akcent jego szerokiej argumentacji spoczywa na podkreśleniu różnic w rozumieniu οὐσία u obu braci. Wystarczy w tym miejscu wspomnieć, że według niego dla Bazylego generalnie pojęcie to jest równoznaczne w pierwszym rzędzie z pojęciem τὸ ὄν, a więc z pojęciem bytu w ogóle, a co za tym

¹¹ Por. *Contra Eunomium* III 8; zob. A. Cavallin, *Studien zu den Briefen des hl. Basilius*, Lund 1944, 71-80.

¹² Por. *Basilius und der Abschluß des Trinitarischen Dogmas*, „Theologische Literaturzeitung” 83(1953) 258.

¹³ Por. Hübner, *Gregor von Nyssa als Verfasser*, 463-490.

idzie, pojęcie „człowiek” powstaje na drodze kolejnych „dookreśleń” οὐσία. Dla Bazylego tę samą οὐσία mogłyby posiadać – i być tym samym współistotne – byty rozumne i nierozumne, o ile byłyby np. cielesne. Co więcej, w rzeczywistości mamy do czynienia tylko z dwiema οὐσίαι świata i Boga. Według Hübnera za koncepcjami Bazylego stoją przede wszystkim idee stoickie i średnio-platońskie, zaplecze filozoficzne Grzegorza zdradza wpływy raczej arystotelesowskie. Dla niego pojęcie substancji wiąże się o wiele ściślej z pojęciem gatunku, rozróżnienie ὑπόστασις i οὐσία zdaje się nawiązywać do obecnego w *Kategoriach* rozróżnienia substancji „pierwszej” i „drugiej”. Można ją określić jako pojęcie ogólne, którego treścią jest wspólna natura wszystkich różnych liczbowo przedmiotów, o których jest orzekana i która urzeczywistnia się w nich w ten sam sposób. Kolejna różnica dotyczy wspomnianego już „materialnego substratu”, która to koncepcja była, jak widzieliśmy, Grzegorzowi całkowicie obca – tak dalece, że nie wahał się „poprawić” w swoim dziele cytatu z dzieła brata¹⁴. Hübner argumentuje także przytaczając pewne analogie, jakie zachodzą między *De differentia essentiae et hypostaseos* a dziełami pochodzącymi niewątpliwie spod ręki Grzegorza, jak np. *De opificio hominis* czy *Ad Ablabium*.

Kolejną akceptacją argumentów Cavallina był artykuł P. J. Fedwicka *A Commentary of Gregory of Nyssa or the 38th Letter of Basil of Cesarea*¹⁵, który obok przytoczenia argumentów wcześniejszych badaczy przyznających Grzegorzowi autorstwo tego pisma¹⁶ podejmuje próbę ustalenia przyczyn, dla których tekst ten znalazł się w gronie pism bazylikańskich. Stawia on następującą hipotezę: w starożytności pisma zebrane w większe kolekcje, szczególnie tego samego autora, często zaczynano od τοῦ αὐτοῦ. W późniejszych wiekach tego rodzaju „autorstwo” chętnie zastępowano imieniem jakiegoś poważanego Ojca, stąd z biegiem czasu niektóre teksty pojawiały się pod imieniem różnych autorów, jak to miało miejsce np. z *Listem 74* Grzegorza z Nazjanzu. Zdarzały się także subtelne zmiany końcówek: tekst zatytułowany Βασιλείω pojawiał się niekiedy ze znaczącą korektą Βασιλείου. Szczególnie ta druga koncepcja stosowała się do naszego tekstu, tyle, że w odwrotnym porządku – tekst Grze-

¹⁴ Por. Balas, *The Unity of Human Nature*, 279-280.

¹⁵ Por. *A Commentary of Gregory of Nyssa or the 38th Letter of Basil of Cesarea*, OCP 44(1978) 31-51.

¹⁶ Np. R. Richard, B. Altaner, S. Rudberg, H. Dörries, J. Quasten i inni. Fedwick za nie do utrzymania uznaje teorie M. Bessieresa przypuszczającego, że omawiane pismo należało do kolekcji 100 listów Bazylego ułożonej przez Grzegorza z Nazjanzu oraz J. Fesslera, jakoby było dziełem Bazylego, przedadresowanym przez Grzegorza do Piotra z Sebasty; na ten temat patrz niżej. Ze swej strony dodamy także późniejszą wypowiedź J.R. Poucheta, *Une lettre spirituelle de Grégoire de Nyse identifiée: l'epistula 124 du Corpus Basilien*, VC 42(1988) 34, który określa to pismo jako „przywrócone Grzegorzowi”. Zauważa on także, że Grzegorz lubi powoływać się na tekst Mdr 7, 26 wykazując równość natury i Syna z Ojcem – ma to miejsce również w *De differentia essentiae et hypostaseos* 8.

gorza (Γρηγορίου) stałby się tekstem dedykowanym jemu samemu (Γρηγορίῳ). Niezależnie jednak od takich czy innych możliwych powodów, dla których pismo to zostało przypisane Bazylemu, autorstwo Grzegorza nie budzi dziś większych wątpliwości¹⁷.

II. DATOWANIE *DE DIFFERENTIA ESSENTIAE ET HYPOSTASEOS*

W tym miejscu należałoby przejść do umiejscowienia w czasie interesującego nas pisma. Wydaje się też, że trzy wymienione na wstępie rozprawy: *De differentia*, *Ad Graecos* i *Ad Ablabium* są ze sobą wzajemnie powiązane i stanowią coś w rodzaju kolejnych opracowań tego samego tematu¹⁸. Sprawa ich datowania nie jest bynajmniej prosta, jako że niemal każdy autor, piszący na ten temat, datuje je inaczej. W jednym zasadniczo wszyscy się zgadzają: należy przyjąć, że wszystkie one powstały między śmiercią Bazylego a Soborem Konstantynopolizańskim I¹⁹.

Aby móc w miarę precyzyjnie umiejscowić w czasie *De differentia essentiae et hypostaseos*, należałoby znaleźć punkt zaczepienia dla przynajmniej jednego z grupy drobnych pism oraz spróbować pokusić się o uporządkowanie kolejności ich powstania. Istnieje hipoteza, zgodnie z którą *Ad Graecos ex communibus notionibus* miałyby być napisane na synod antiocheński, jako pismo

¹⁷ Por. mocne tego potwierdzenie w M. Altenburger – F. Mann, *Bibliographie*, s. 303-304, oraz CPG 3196. Jednakże trzeba przyznać, że zdarza się także i dziś dość schizofreniczne podejście do naszego dziełka, czego przykładem może być R.P.C. Hanson, który w swoim *The Search for the Christian Doctrine of God. The Arian Controversy 318-381*, Edinburgh 1988 powołuje się na nie omawiając teologię Bazylego (s. 690), a następnie spokojnie wymienia wśród dzieł Grzegorza – s. 723.

¹⁸ Por. B. Pottier, *Dieu et le Christ selon Grégoire de Nysse*, Namur 1994, 356.

¹⁹ Dotyczy to zasadniczo wszystkich drobnych pism dogmatycznych: por. G. May, *Chronologie des Lebens und der Werke des Gregor von Nyssa*, w: *Écriture et culture philosophique dans la pensée de Grégoire de Nysse. Actes du colloque de Chevotogne (22-26 septembre 1969)*, édites par M. Harl, Leiden 1971, 57-59; D.L. Balas, *Gregor von Nyssa*, w: *Theologische Realenzyklopädie*, hrsg. G. Müller, Berlin 1985, 176; J.J. Verhees, *Die energieai des Pneumas als Beweis für seine Transzendenz in der Argumentation des Gregor von Nyssa*, OCP 45(1979) 7; Hanson, *The Search*, s. 717. Odbiega od tego zdanie J. Daniélou, który datował *Ad Eustathium* na 375 (*La chronologie des oeuvres de Grégoire de Nysse*, „*Studia Patristica*” 7(1966) 162), co wobec krytyki R. M. Hübniera, *Gregor von Nyssa und Markell von Ankyra*, w: *Écriture et culture philosophique dans la pensée de Grégoire de Nysse*, Leiden 1971, 204 jest nie do utrzymania. G. Stead w: *Why not Three Gods? The logic of Gregory of Nyssas Trinitarian Doctrine*, 150, sugeruje, by datować *Ad Eustathium* i *Ad Ablabium* na lata posoborowe – świadczyłaby za tym odmienna niż w *De differentia* i *Ad Graecos* terminologia, wzmianki o zaawansowanym wieku autora w *Ad Ablabium*, wreszcie fakt, że po soborze łatwiej było atakować osobistą ortodoksję konkretnego biskupa, niż uznaną formułę wiary. Ten ostatni argument jest jednak w przypadku Grzegorza problematyczny.

mające ułatwić porozumienie z marcelianami²⁰. Grzegorz wziął udział w wspomnianym synodzie po powrocie z wygnania – a właściwie po wyjściu z „podziemia” – na które musiał się udać w roku 375. Wiadomo, że synod ten odbył się dziewięć miesięcy po śmierci Bazylego, zgodnie więc z tradycyjnie przyjmowaną datą jego śmierci (1 stycznia 379) byłaby to jesień 379 roku. Ale P. Maraval sugeruje, by przesunąć datę śmierci Bazylego na mniej więcej sierpień 377 roku²¹, co zmuszałoby nas do przyjęcia, że wspomniany synod odbył się na wiosnę 378 roku²². Wydaje się więc, że można pozostać przy szerokim datowaniu wszystkich trzech pism na lata 377-381, jeżeli, oczywiście, tezy Maravala dotyczące śmierci Bazylego są uzasadnione; jeśliby zaś przyjąć tradycyjny dzień jego zgonu, pierwszą datę należałoby skorygować na 379.

Ważne dla ustalenia kolejności pism są też oskarżenia kierowane pod adresem Grzegorza. Zarzuty te dotyczyły w pierwszym rzędzie tryteizmu, a następnie również sabelianizmu²³. Nasze pismo stanowi pozytywny, niepolemiczny wykład, ujmujący w miarę systematycznie pełny zarys teologii trynitarnej, skąd możemy uznać, że była to pierwsza wypowiedź Grzegorza na ten temat, posiłkująca się jeszcze bezpośrednio dorobkiem brata. Pozostałe drobne pisma trynitarne zawierają już – może poza *Ad Simplicium* – wyraźny akcent polemiczny, a przynajmniej dążenie do wytłumaczenia się z takich, a nie innych koncepcji. Sytuowałyby je to w bliskości *Listu 5*, który jest wyznaniem wiary sporządzonym właśnie w odpowiedzi na zarzuty, które można wyczytać chociażby w *Ad Eustathium*²⁴. Pamiętajmy też, że po Soborze Konstantynopolańskim I nauka Grzegorza została uznana oficjalnie przez Teodozjusza za normę wiary²⁵, a co za tym idzie, nie wydaje się, by musiał się bronić przed „zmasowanymi” atakami.

Za argument wspierający to rozumowanie można również uznać to, że użyty w tym dziele model Trójcy w kolejnych pismach znajduje wzmocnienie (szczególnie w *Ad Graecos*) oraz że koncepcja jedności substancji w kolejnych pismach jest wyrażona bardziej wprost. Modelem tym jest uważany przez niektórych autorów²⁶ za klasyczny dla Grzegorza model przyrównujący spo-

²⁰ R. Hübner, *Gregor von Nyssa und Markell*, s. 206 oraz *Gregor von Nyssa als Verfasser*, s. 490. Z tezą tą zgadza się J.J. Lynch, *Prosopon in Gregory of Nyssa: A Theological Word in Transition*, „Theological Studies” 40 (1979) 735.

²¹ Por. P. Maraval, *Introduction*, w: Grégoire de Nyse, *Lettres*, Paris 1990, SCh 363, 18-20.

²² Por. tamże, 23.

²³ Por. Hübner, *Gregor von Nyssa und Markell*, s. 206 oraz *Gregor von Nyssa als Verfasser*, s. 489, gdzie mowa jest również o znaczeniu *Listu 5* Grzegorza. Por. J. Daniélou, *Le IVème siècle (Notes prises au Cours par les Eleves)*, Institut Catholique de Paris. Faculté de Theologie, Paris (brak daty), 45.

²⁴ Por. *Epistula 5*, SCh 363, 154-163; jego wydawca Maraval datuje ten tekst na 379 rok.

²⁵ Por. Hanson, *The Search*, s. 821.

²⁶ Por. E. Gilson, *Historia filozofii w wiekach średnich*, Warszawa 1966, 62; D. L. Balas, *Gregor von Nyssa*, w: *Theologische Realenzyklopädie*, hrsg. G. Müller, Berlin 1985, Bd. XIV, 173-181.

sób istnienia trzech hipostaz w Bogu do sposobu, w jaki odnoszą się do pojęcia człowieka trzech konkretni ludzie. W *De differentia* model ten wyrażony jest bardzo ostrożnie i ma znaczenie przede wszystkim semantyczne: pojęcie οὐσία odnosi się przede wszystkim do nazwy, jaką obdarza się różne, posiadające te same cechy istotne byty. W innych pismach, szczególnie *Ad Graecos*, model ten ma już formę „mocniejszą”, substancja staje się już fundamentem ścisłej jedności rodzaju ludzkiego, przypominając bardzo niektóre wypowiedzi z kart napisanego w 379 r. traktatu *De opificio hominis*²⁷, a także – jak w *Ad Ablabium* – zasadą jedności działania Boga. Jednocześnie znamienne wydaje się, że w tym ostatnim nacisk na ten model trochę słabnie, w *Contra Eunomium* datowanym na lata 381-383²⁸ praktycznie się nie pojawia – bo jedynie jako cytat z *Adversus Eunomium* Bazylego, wreszcie, w *Catechesis magna* jest zupełnie nieobecny. Wygląda to trochę tak, jakby Grzegorz powoli, po pierwszej fascynacji swoją propozycją, poniekąd się z niej wycofywał.

Można powiedzieć, że w takim razie należałoby umieścić *De differentia essentiae* gdzieś między *Ad Ablabium* i *Contra Eunomium*, jako świadectwo powolnego „słabnięcia” tego modelu. Jednakże wydaje się, że mamy tu do czynienia raczej z zarysem pewnej koncepcji, niż jej odautorską krytyką. Poza tym, znajdujemy tu spokojny, w miarę szeroki zarys problemu, wymagający chyba pewnego spokoju i braku nacisku ze strony polemistów, podczas gdy pozostałe „opera minora”, które wydają się powstawać trochę „w ogniu walki”, precyzują konkretne zagadnienia: *Ad Eustathium* – działanie Boga, *Ad Simplicium* – Bóstwo Syna i Ducha Świętego, *Ad Graecos* – niektóre zagadnienia związane z rozumieniem οὐσία, *Ad Ablabium* – jedność Boga i Jego działania²⁹. Jeżeli prawdziwą jest teza Hübnera, iż *Ad Ablabium* koryguje wykład z *Ad Graecos*³⁰, kolejność trzech interesujących nas pism wyglądałaby następująco: *De differentia*, *Ad Graecos*, *Ad Ablabium*. Koresponduje to z zaproponowaną przez Christophera Steada³¹ kolejnością tych pism. Na podstawie występowania pojęć οὐσία, ὑπόστασις, πρόσωπον, φύσις uznał on pisma *Ad Graecos* i *De differentia* za wcześniejsze, *Ad Eustathium* i *Ad Ablabium* za

²⁷ Por. *De opificio hominis* 22.

²⁸ Por. J.A. Röder, *Gregor von Nyssa, Contra Eunomium I, 1-146*, eingeleitet, übersetzt und kommentiert von..., Frankfurt am Main 1993, 72.

²⁹ Por. Pottier, *Dieu et le Christ...*, s. 355, przytacza na ten temat opinię wyrażoną w pracy doktorskiej Th. Zieglera, *Les petits traités trinitaires de Grégoire de Nyse. Temoins d'un itinéraire théologique (379-383)*, Strasbourg 1987, który proponuje opatrzyć te dziełka następującymi podtytułami: *Ad Graecos* – „odparcie oskarżenia o tryteizm za pomocą argumentu o jedności esencji”, *Ad Eustathium* – „wykazanie bóstwa Ducha Św. za pomocą argumentu o jedności energii”, *Ad Ablabium* – „odparcie oskarżenia o tryteizm za pomocą argumentu o jedności esencji i o jedności energii”.

³⁰ Por. Hübner, *Gregor von Nyssa als Verfasser*, s. 489.

³¹ Por. Stead, *Why not Three Gods? The logic of Gregory of Nyssas Trinitarian Doctrine, Studien...*, s. 150.

późniejsze. Naszym zdaniem, raczej podane powyżej skłaniają do uznania pierwszeństwa *De differentia* przed *Ad Graecos*. Oczywiście, wszystko to pozostaje na poziomie hipotezy, przy czym niewątpliwą wydaje się wspomniana już bliskość czasowa i tematyczna.

Spróbujmy skorzystać z jeszcze jednej wskazówki dla określenia możliwego czasu powstania naszego pisma. W spisie pism Grzegorza z Nyssy podawanym w *Clavis Patrum Graecorum* M. Geerarda³² i w *Bibliographie Altenburger*³³ traktat *O rozróżnieniu* otrzymało tytuł *Ad Petrum fratrem de differentia essentiae et hypostaseos*. Upodabnia to je bardzo do pozostałych mniejszych pism dogmatycznych, mających formę listów i adresowanych do konkretnych osób lub do określonych grup. Powstaje oczywiście pytanie, czy rzeczywiście Grzegorz napisał tę krótką rozprawkę dla swojego brata lub też na jego zamówienie³⁴. Rozprawa prawie nie posiada akcentów osobistych. Rozpoczyna się wstępem w drugiej osobie, gdzie Grzegorz wyraźnie stwierdza, że pisząc swój list chce odpowiedzieć na czyjeś trudności – stwierdzenia te jednak są bardziej sygnalizacją tematu dzieła w formie adresu niż wylewnym zwróceniem się do kogoś, jak to ma miejsce w przypadku *Do Ablabiusza* czy *Do Eustacjusza*. Mimo to, w samym tekście stosunkowo często Grzegorz zwraca się do czytelnika w drugiej osobie i jakby cały czas tłumaczy różnice między pojęciami w formie nie tyle opracowania, ile skierowanego do słuchacza wykładu. Niełatwo rozstrzygnąć, czy mamy tu do czynienia z listem do szerokiego rozpowszechniania czy z rozprawą „przebraną” za list. Jednak przyjęcie hipotezy o rzeczywistym zaadresowaniu pisma *O rozróżnieniu* do Piotra z Sebasty pozwolić nam może na sformułowanie także pewnej hipotezy o okolicznościach powstania dzieła.

Piotr, młodszy brat Grzegorza, został kapłanem w 375 roku; w roku 380 Grzegorz wprowadził go na stolicę biskupią w Sebaście. Czy jest możliwe, by Piotr zostawszy biskupem, prosił starszego i bardziej już doświadczonego brata, o krótkie wyjaśnienie najważniejszego problemu w kontrowersji trynitarnej, czyli właściwego rozumienia pojęć stosowanych do opisu Trójcy? Wtedy jednak domniemana data powstania *De Differentia* przesuwa się na późniejsze lata. Trudno byłoby wskazać powód, dla którego Grzegorz powracałby w takim opracowaniu do bazylikańskiego *Adversus Eunomium* i na nim się – przynajmniej w jakiejś mierze – wzorował.

Wydaje mi się, że można bardzo ostrożnie w następujący sposób wyobrazić sobie okoliczności powstania pisma *O rozróżnieniu*: w poł. 377 r. (zgodnie z przypuszczeniami Maravala) umiera Bazyli. W mniej więcej tym samym czasie Walens odwołuje z wygnania biskupów – homoouzjan, Grzegorz prze-

³² Por. M. Geerard, *Clavis Patrum Graecorum* (CPG), II, Turnhout 1974, s. 225, nr 3196.

³³ Por. Altenburger – Mann, *Bibliographie zu Gregor von Nyssa*, s. 303.

³⁴ Za list Grzegorza do Piotra uważa to pismo np. Daniélou, *La chronologie des oeuvres*, s. 163.

staje się ukrywać i powraca do Nyssy. Wszelkie znaki na niebie i ziemi wskazują, że partia nicejska bierze górę. Piotr, młody kapłan, zapewne indagowany jest przez ludzi, z którymi styka się na co dzień, o problemy trynitarne i być może nie potrafi sobie poradzić z bardziej szczegółowymi, filozoficznymi kwestiami. Nie może zwrócić się o pomoc do Bazylego, gdyż ten już nie żyje. Najbliższym i – jak się zdaje – najbardziej autorytatywnym „fachowcem” jest właśnie Grzegorz³⁵. Ten z kolei, jako że jeszcze nie wypowiedział się szerzej na tematy trynitarne³⁶, podpira się książką starszego brata i rozwija pewne myśli z niej zaczerpnięte po swojemu. Pismo *O rozróżnieniu* i wnioski w niej zawarte stają się dla niego tym samym punktem wyjścia do dalszego rozwijania teologii trynitarnej. Dla nas zaś – przy założeniu, że taki scenariusz wydarzeń odpowiada rzeczywistości – *De differentia* może służyć za znakomite świadectwo kontynuacji dzieła Bazylego przez Grzegorza³⁷.

Tak oto – niezależnie od stopnia prawdopodobieństwa tego „scenariusza” – wydaje się uzasadnione mniemanie, że *De differentia essentiae et hypostaseos* powstało w 2 poł. 377 r., jeżeli zaś teza Maravala o wcześniejszej, niż to się zazwyczaj przyjmuje, śmierci Bazylego jest nie do przyjęcia, datę powstania tego pisma należałoby przesunąć na 1 poł. 379 roku, pozostawiając w obu przypadkach Grzegorzowi czas na zaznanie krytyki i przygotowanie nieco później synodalnego opracowania pisma *Ad Graecos*. Na takie datowanie składa się wiele założeń, często trudnych do zweryfikowania. Wydaje się jednak uzasadnione wobec kilku faktów, które raczej nie ulegają wątpliwości: odwołania do bazylińskiego *Adversus Eunomium* przy jednoczesnym odejściu od zawartej tam koncepcji substancji, niepolemiczny charakter, który sprawia wrażenie dzieła pisanego we względnym spokoju, nieco odmienna tematyka, niż w przypadku innych drobnych dzieł trynitarnych, zarysowywanie później rozwijanych bardziej szczegółowo wątków. Niezależnie jednak od prawdziwości domniemywanej tutaj daty powstania, ważne jest, by przywrócić Grzegorzowi z Nyssy autorstwo naprawdę ciekawego dzieła, jakim jest *O rozróżnieniu między istotą a hipostazą*.

³⁵ Warto zauważyć, że lata 375-379 to okres życia pustelniczego również Grzegorza z Nazjanzu w Seleucji Izauryjskiej, – por. J.M. Szymusiak, *Grzegorz Teolog*, Poznań 1965, 159-160, 599-601.

³⁶ Skoro Grzegorz musiał bronić się w innych pismach przed zarzutami dotyczącymi tryteizmu, musiał dać po temu jakiś powód: nasze pismo jak żadne inne mogło bez wątplenia dostarczyć argumentów wspierających tego rodzaju oskarżenia.

³⁷ O Grzegorzowi jako kontynuatorze dzieła Bazylego por. W. Jaeger, *Gregor von Nyssas Lehre vom Heiligen Geist*, Leiden 1966, 10.

AUTOR UND DATUM DER SCHRIFT
DE DIFFERENTIA ESSENTIAE ET HYPOSTASEOS
(Ps-Basilii Magni Epistula 38)

Jahrhunderte lang war ein kleines Werk *De differentia essentiae et hypostaseos* dem hl. Basilius von Cesarea als *Brief 38* zugeschrieben. Seit 1944, als Anders Cavallin seine Doktorarbeit veröffentlicht hat, ist seine Hypothese, daß der wirkliche Autor dieses Werkes Gregor von Nyssa war, immer breiter anerkannt. Neben den Argumenten von Stildifferenz zwischen Basilius und seinem Bruder, was Cavallin betont, hat Reinhard Hübner vor allem aufgrund der Differenz von Substanzverständnis das Werk an Gregor von Nyssa wiedergegeben. Jetzt bleibt problematisch nur die Entstehungszeit. Hier, aufgrund der Beziehungen mit anderen „kleinen dogmatischen Schriften“ von Gregor, versuchen wir das Datum dieser Schrift für die zweite Hälfte des Jahres 377 (wenn Maravalsche These über den Tod von Basilius stimmt) zu bestimmen. Wir halten das Werk für das erste von den trinitarischen Arbeiten Gregors, das auch Ausgangspunkt der fast bis zum Konzil von Konstantinopel dauernden Diskussion Gregors mit den von seinen Gegnern gestellten Vorwürfen war.